

INSTYTUT OGRODNICTWA
SKIERNIEWICE

Opracowanie składu pożywek nawozowych w oparciu o jakość wody

Autorzy: dr Jacek Dyśko, dr Waldemar Kowalczyk

Opracowanie przygotowane w ramach **zadania 4.5:**

„Monitorowanie jakości wody i gleby w głównych rejonach upraw warzyw pod osłonami i ich zastosowanie dla optymalizacji nawożenia i ograniczenia zanieczyszczenia środowiska”

Programu Wieloletniego:

„Rozwój zrównoważonych metod produkcji ogrodniczej w celu zapewnienia wysokiej jakości biologicznej i odżywczej produktów ogrodniczych oraz zachowania bioróżnorodności środowiska i ochrony jego zasobów”

Skierniewice 2012

W Polsce podstawowym źródłem wody wykorzystywanej w uprawach pod osłonami jest woda gruntowa ze źródeł podziemnych, wody powierzchniowe w tych uprawach są używane w niewielkim stopniu. W naszym kraju uprawa podstawowych warzyw szklarniowych uprawianych bezglebowo prowadzona jest systemem otwartym, to jest takim, w którym nadmiar pożywki wyciekający ze strefy wzrostu korzeni, odprowadzany jest do gruntu szklarni lub do ścieków. Układy zamknięte z recyrkulacją pożywki stosowane są sporadycznie, jedynie w Holandii istnieje obowiązek prowadzenia upraw bezglebowych tym systemem. Wycieki roztworów z mat uprawowych są bardziej skoncentrowane w porównaniu z pożywką dozowaną pod rośliny. Uprawy szklarniowe i związane z tym uprawy bezglebowe stanowią niewielki procent ogólnej powierzchni wykorzystywanej rolniczo ale skoncentrowane są najczęściej w pobliżu dużych miast lub w określonych rejonach kraju, gdzie mogą się w znaczący sposób przyczynić do pogorszenia środowiska naturalnego.

Zużycie wody w szklarniach waha się w ciągu roku w granicach od 0,5 do 0,9 m³ na m² szklarni. Powyżej 90% wody wykorzystywane jest przez rośliny w procesie transpiracji, której zadaniem jest utrzymanie właściwego turgoru i temperatury roślin oraz transport składników pokarmowych z korzeni do liści i owoców. Przy uprawie na wełnie mineralnej, woda musi być dostarczana małymi dawkami, nawet 30 razy w ciągu doby. Bardzo duże znaczenie w nawożeniu i przygotowywaniu pożywek ma jej jakość. Przy obliczaniu ilości i wyborze nawozów do przygotowywania roztworów o określonym składzie należy uwzględniać wszystkie składniki w niej zawarte. Dotyczy to szczególnie wapnia, magnezu i siarczanów. Najbardziej przydatna jest woda zawierająca minimalne ilości makro i mikroelementów.

Tabela 1. Dopuszczalne maksymalne pH i EC oraz zawartości składników w wodzie używanej do fertygacji oraz ich formy dostępne dla roślin

Składnik	Stężenie (mg/l)	Dostępne formy składników
azot	5	NO ₃ ⁻ , NH ₄ ⁺
fosfor	5	H ₂ PO ₄ ⁻ , HPO ₄ ⁻²
potas	5	K ⁺
wapń	120	Ca ⁺²
magnez	25	Mg ⁺²
chlor	100	Cl ⁻
siarczany	200	SO ₄ ⁻²
węglany	350	HCO ₃ ⁻
sód	30	Na ⁺
żelazo	5	Fe ⁺² , Fe ⁺³
bor	0,5	H ₃ BO ₃
cynk	0,5	Zn ⁺²
mangan	1,0	Mn ⁺²
miedź	0,2	Cu ⁺² , Cu ⁺
molibden	0,02	MoO ₄ ⁻
pH	7,5	-
EC (mS cm ⁻¹)	1,0	-

Najlepsza do sporządzania pożywek jest woda deszczowa. Woda ta zawiera bardzo małe stężenia makro i mikroelementów oraz niewielkie ilości węglanów i jonów balastowych.

Tabela 2. Przeciętny skład wody z opadów atmosferycznych

Składnik	Stężenie (mg/l)	Składnik	Stężenie (mg/l)
SiO ₂	0,3 – 1,2	HCO ₃	3-7
Al	0,01	SO ₄	0,7 – 2,2
Ca	0,65 – 3,3	Cl	0,2 - 17
Mg	0,2 – 1,2	NO ₂	0,02
Na	0,6 – 9,4	NO ₃	0,1 – 2,2
K	0,11 – 0,6	pH	4,4 – 6,5
NH ₄ ⁺	0,42	-	-

Czysty deszcz ma odczyn lekko kwaśny (pH 5,7) wskutek obecności kwasu węglowego, powstającego w wyniku reakcji H₂O z CO₂ znajdującym się w powietrzu atmosferycznym. W ostatnich latach, odczyn wód deszczowych zaczął się znacznie obniżać. Zaobserwowano opady deszczowe o bardzo niskim pH, nazwano je kwaśnymi deszczami. Obniżenie pH wód deszczowych jest spowodowane spalaniem dużych ilości węgla i ropy naftowej oraz wprowadzaniem do atmosfery dwutlenku siarki SO₂ i tlenków azotu NO_x. Gazy te łącząc się z wodą tworzą kwasy siarkowy i azotowy. Kwaśny odczyn wód deszczowych jest w 60 – 70% wynikiem obecności kwasu siarkowego, a w 30 – 40% kwasu azotowego. Jakość wody można poprawić za pomocą tzw. odstożników czyli zbiorników, w których gromadzona i przetrzymywana jest woda studzienna oraz woda deszczowa. Wodę deszczową można zbierać z dachów szklarni i gromadzić w specjalnie do tego budowanych zbiornikach. Woda w zależności od pochodzenia zawiera pewne ilości węglanów, głównie wapnia i magnezu. Kwaśne węglany są solami słabego kwasu (H₂CO₃) i słabych zasad Ca(OH)₂, Mg(OH)₂. Hydrolizują w środowisku wodnym alkalinizując środowisko. Woda do fertygacji powinna zawierać ich jak najmniej. Węglany w wodzie mogą występować w formie gazowej CO₂, jako aniony wodorowęglanowe HCO₃⁻ i jony węglanowe CO₃⁻. Występowanie węglanów i ich procentowy udział w wodzie lub roztworze pożywki uzależniony jest od odczynu np. woda o odczynie pH 5,5 zawiera w litrze około 50 mg HCO₃⁻, wraz ze wzrostem pH wody, wzrasta również zawartość węglanów (Tabela 3).

Tabela 3. Odczyn wody w zależności od zawartości węglanów

pH	HCO ₃ ⁻ (mg/l)
5,0	22,0
5,5	51,2
6,0	144
6,5	248
7,0	342

Znając zawartość HCO_3^- w wodzie możemy w przybliżeniu obliczyć objętość kwasów (HNO_3 , H_3PO_4 , HCl) potrzebną do obniżenia pH wody do 5,5 wg formuły:

$$V_{\text{HNO}_3} = \frac{m_{\text{HCO}_3^-} - 50}{M_{\text{HCO}_3^-}} \times \frac{M_{\text{HNO}_3}}{C\%_{\text{HNO}_3} \cdot d_{\text{HNO}_3}}$$

gdzie:

V – objętość kwasu na 1000 L wody

$m_{\text{HCO}_3^-}$ – zawartość HCO_3^- w wodzie w mg/L

50 – przy tej zawartości węglanów odczyn wody wynosi 5,5

$M_{\text{HCO}_3^-}$ – masa cząsteczkowa HCO_3^- , która wynosi 61

M_{HNO_3} – masa cząsteczkowa HNO_3 , która wynosi 63

$C\%$ – stężenie procentowe kwasu azotowego

d_{HNO_3} – gęstość kwasu azotowego

Tabela 4. Przykładowe obliczenie pożywki uwzględniające analizę wody

Pożądana pożywka (mg/l) w uprawie pomidora	Analiza wody Skierniewice	Obliczona ilość nawozu jaką trzeba użyć w g/1000 l wody
pH - 5,5	pH - 6,7	HNO_3 - 310 mL
EC – 3,0 mS/cm	EC – 0,65 mS/cm	-
HCO_3^- - 50	HCO_3^- - 324	-
N – NO_3^- - 200	N – NO_3^- - 0,24	NH_4NO_3 - 88
N – NH_4^+ - 20	N – NH_4^+ - <0,05	$\text{Mg}(\text{NO}_3)_2$ - 481
P – PO_4^{3-} - 60	P – PO_4^{3-} - <0,10	KH_2PO_4 - 261
K^+ - 340	K^+ - 2,37	K_2SO_4 - 668
Ca^{++} - 210	Ca^{++} - 98,0	$\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ - 484
Mg^{++} - 70	Mg^{++} - 14,5	MgSO_4 - 47
SO_4^{2-} – do 180	SO_4^{2-} – 38	
Cl^- -50	Cl^- -14	CaCl_2 – 112,5
Fe – 2,5	Fe – <0,02	Fe – 41,6
Mn – 0,8	Mn – <0,02	Mn – 6,25
Zn – 0,33	Zn – 0,21	Zn – 0,85
B – 0,33	B – 0,03	B – 1,9
Cu – 0,15	Cu – <0,02	Cu – 1,0
Mo – 0,05	Mo – 0,0	Mo – 0,5
	Na – 10,1	

W przykładzie wykorzystano kwas azotowy 65%, którego gęstość wynosi 1,4 kg/l.

$$V_{HNO_3} = \frac{324 - 50}{61} \cdot \frac{63}{0,65 \cdot 1,4} = 310 \text{ ml} / 1000 \text{ l}$$

Z kwasem azotowym wprowadzamy do pożywki azot, którego zawartość możemy wyliczyć korzystając z następujących wzorów:

$$(1) m_k = C\% \cdot d \cdot V_k$$

m_k – masa kwasu

d – gęstość kwasu

V_k - objętość kwasu użyta do regulacji odczynu

$$m_{HNO_3} = 0,65 \cdot 1,4 \cdot 310 = 282 \text{ g}$$

$$(2) \text{ Zawartość N w } HNO_3 \text{ (mg/l)} = \frac{m_k \cdot \%N \cdot 10}{1000}$$

$$N \text{ (mg/l)} = \frac{282 \text{ g} \cdot 22\% \cdot 10}{1000} = 62 \text{ mg/l}$$

%N – procentowa zawartość azotu w kwasie azotowym ~22% wyliczona -

$$\%N = \frac{14}{63} \cdot 100 \approx 22\%$$

14 – masa atomowa azotu

63 - masa cząsteczkowa HNO_3

Dla właściwego zbilansowania pożywki i dostosowania jej do określonej wody najbardziej przydatne są nawozy o wysokiej zawartości składników pokarmowych najlepiej jedno lub dwuskładnikowe. Umożliwiają one dokładniejsze przygotowanie pożywki i ewentualną jej korektę w czasie uprawy. Dla prawidłowego wzrostu roślin koniecznych jest 13 pierwiastków (N, P, K, Ca, Mg, S, Fe, Mn, B, Cu, Zn, Mo, Cl) a biorąc pod uwagę wodór, węgiel, tlen (H_2O i CO_2) jest to 16 pierwiastków. Sód i krzem są pierwiastkami, które w niewielkich ilościach wpływają na poprawę wzrostu większości roślin, ale dla niektórych gatunków są składnikami zasadniczymi.

Potrzebną ilość nawozów do sporządzenia pożywki obliczamy wg formuły:

$$\text{Brakująca ilość nawozu (g)} = \frac{\text{Brakująca ilość składników w mg/l x objętość wody}}{\% \text{ zawartość składnika w nawozie} \times 10}$$

W niektórych nawozach zawartość składników pokarmowych podawana jest w formie tlenkowej.

Tabela 5. Współczynniki do przeliczania formy tlenkowej na czysty składnik

Forma tlenkowa	Współczynnik	Czysty składnik
P ₂ O ₅	x 0,44	P
K ₂ O	x 0,83	K
MgO	x 0,60	Mg
CaO	x 0,71	Ca

Najważniejszą cechą jaką powinny charakteryzować się nawozy stosowane do przygotowywania pożywek jest czystość oraz pełna rozpuszczalność składników w nich zawarta. Nawozy rozpuszczają się lepiej w wyższych temperaturach.

Tabela 6. Rozpuszczalność nawozów przy różnych temperaturach (g/l wody)

temp.	KCL	K ₂ SO ₄	KNO ₃	NH ₄ NO ₃
10 ⁰ C	310	90	210	1580
20 ⁰ C	340	110	310	1950
30 ⁰ C	370	130	460	2420

Po korekcie odczynu obliczanie brakujących składników rozpoczynamy od wapnia. Mamy do dyspozycji dwa nawozy wapniowe dobrze rozpuszczalne w wodzie: saletrę wapniową (saletra wapniowa stała 19% Ca i 15,5% N z tego 14,5% N-NO₃ i 1% N – NH₄, saletra wapniowa płynna cały azot ma w formie azotanowej) i chlorek wapnia (CaCl₂ 6 H₂O – 32% Cl i 18% Ca). Przy uprawie pomidora w uprawach bezglebowych zawartość chloru w pożywce powinna wynosić nie więcej niż 50 mg/l.

50 – 14 (woda) = 36mg/l Cl

$$\text{CaCl}_{2(\text{nawóz})} (\text{g}) = \frac{36 \text{ mg/l} \times 1000}{32\% \times 10} = 112,5\text{g}$$

Z chlorkiem wapnia oprócz chloru wprowadzamy wapń, którego zawartość liczymy wg wzoru:

$$\text{składnik (mg/l)} = \frac{\text{nawóz w g} \times \% \text{ zawartość składnika w nawozie} \times 10}{\text{objętość wody}}$$

$$\text{Ca (mg/L)} = \frac{112,5\text{g} \times 18\% \times 10}{1000} = 20 \text{ mg/l}$$

Do zbilansowania wapnia brakuje jeszcze 210 mg/l – 98 mg/l (woda) - 20 mg/l(CaCl₂) = 92 mg/L Ca, który wprowadzimy w postaci saletry wapniowej.

$$\text{Ca}_{(\text{nawóz})}(\text{g}) = \frac{92 \text{ mg} \times 1000}{19\% \times 10} = 484 \text{ g}$$

Z saletrą wapniową wprowadzamy również azot:

$$\text{N – NO}_3 (\text{mg/L}) = \frac{484 \text{ g} \times 14,5\% \times 10}{1000} = 70 \text{ mg/l}$$

$$N - NH_4 \text{ (mg/L)} = \frac{484 \text{ g} \times 1\% \times 10}{1000} \sim 5 \text{ mg/l}$$

W pożywce chcemy mieć 20 mg/L formy amonowej azotu, brakujące 15 mg/L uzupełniamy z saletry amonowej (NH_4NO_3 - 17% NO_3 i 17% NH_4)

$$N - NH_{4(\text{nawóz})} \text{ (g)} = \frac{15 \text{ mg/l} \times 1000}{17\% \times 10} = 88 \text{ g}$$

Z saletrą amonową wprowadziliśmy również 15 mg/L formy $N - NO_3$. Formy saletrzanej w pożywce mamy w mg/L: 70 z ($CaNO_3$) + 62 z (HNO_3) + 15 z (NH_4NO_3) = 147 Do 200 mg/L brakuje jeszcze 53 mg/L. Tą wartość możemy wprowadzić w formie saletry magnezowej (10% Mg i 11% $N - NO_3$)

$$N - NO_{3(\text{nawóz})} \text{ (g)} = \frac{53 \text{ mg/l} \times 1000}{11\% \times 10} = 481 \text{ g}$$

Z saletrą magnezową wprowadzamy również magnez:

$$Mg \text{ (mg/L)} = \frac{481 \text{ g} \times 10\% \times 10}{1000} = 48 \text{ mg/l}$$

Magnezu w pożywce mamy w mg/L: 48z ($MgNO_3$)₂ + 14,5 z (wody) = 62,5 Magnezu brakuje jeszcze 7,5 mg/L. Tą wartość uzupełniamy siarczanem magnezu ($MgSO_4 \cdot 1H_2O$, 16% Mg i 17,2% S)

$$Mg_{(\text{nawóz})} \text{ (g)} = \frac{7,5 \text{ mg/l} \times 1000}{16\% \times 10} = 47 \text{ g}$$

Z siarczanem magnezu wprowadzamy także siarkę.

$$S \text{ (mg} \cdot \text{dm}^{-3}\text{)} = \frac{47 \text{ g} \times 17,2\% \times 10}{1000} = 8 \text{ mg/l}$$

Fosfor możemy wprowadzić w formie fosforanu monopotasowego (28% K, 23% P)

$$P_{(\text{nawóz})} \text{ (g)} = \frac{60 \text{ mg/l} \times 1000}{23\% \times 10} = 261 \text{ g}$$

Z fosforanem monopotasowym wprowadzamy również potas:

$$K \text{ (mg} \cdot \text{dm}^{-3}\text{)} = \frac{261 \text{ g} \times 28\% \times 10}{1000} = 73 \text{ mg/l}$$

Potrzeby potasu zostały określone na 340 mg/l. Pozostałą część potasu możemy wprowadzić w formie siarczanu potasu (40% K, 18% S)

$$K_{(\text{nawóz})} \text{ (g)} = \frac{267 \text{ mg/l} \times 1000}{40\% \times 10} = 668 \text{ g}$$

$$S(\text{mg/L}) = \frac{661\text{g} \times 18\% \times 10}{1000} = 120 \text{ mg/l}$$

W pożywce zawartość siarki wynosi $120 \text{ mg}\cdot\text{dm}^{-3}$ (K_2SO_4) + 38 mg/l (woda) + 8 mg/l (MgSO_4) = $166 \text{ mg}\cdot\text{dm}^{-3}$.

Ustalenie zawartości mikroelementów jest łatwiejsze, ponieważ każdy z nich występuje w innym nawozie. Do dyspozycji mamy dużą ilość dobrych nawozów mikroelementowych, w większości z nich składniki występują w formach schelatowanych. Żelazo występujące w wodzie jest w zasadzie nie przyswajane dla roślin, dlatego nie jest uwzględniane przy obliczaniu pożywek. Obliczając zawartości mikroskładników jakie są potrzebne do uzyskania określonego stężenia postępujemy podobnie jak z makroskładnikami.

W przykładzie wykorzystano chelat żelaza Tenso EDDHMA-6% Fe, chelat manganu Librel EDTA – 12,8% Mn, kwas borowy – 17,5% B, chelat miedzi EDTA – 14,8% Cu, chelat cynkowy Librel EDTA – 14% Zn, chelat molibdenu Symfonia – 10% Mo.

Przykładowe obliczenie chelatu żelaza

$$\text{Fe}_{\text{nawóz}} (\text{g}) = \frac{2,5 \text{ mg/l} \times 1000}{6\% \times 10} = 41,6 \text{ g}$$

Wyniki analiz chemicznych prowadzonych w laboratorium Instytutu Ogrodnictwa w ramach Programu Wieloletniego wskazują na duże zróżnicowanie składu chemicznego wody pochodzącej z różnych ujęć podziemnych. Przy obliczaniu składu pożywki należy zwracać uwagę na zawartość składników pokarmowych występujących w większych stężeniach oraz szczególną uwagę powinno się zwracać na obecność jonów balastowych (Na , Cl^- , SO_4^{2-}), których obecność w nadmiarze może być szkodliwa dla roślin i zanieczyszczać środowisko.